

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Урок

Які ознаки складнопідрядного речення?

Складнопідрядним називають таке складне сполучникове речення, частини якого поєднані сполучниками підрядності: *Може, це було вже останнє село, що він побачив перед містом* (В. Підмогильний). Щоб визначити тип складного речення, спершу доводимо, що аналізоване речення справді є складним. Для цього визначаємо кількість граматичних основ і, відповідно, частин (у наведеному реченні їх дві: 1) *село було останнє*; 2) *він побачив*).

По-друге, з'ясовуємо, як пов'язані частини між собою – тільки за допомогою інтонації чи за допомогою сполучників (в аналізованому реченні частини поєднані за допомогою підрядного сполучника *що*). Отже, робимо висновок, що аналізоване речення складне, сполучникове, складнопідрядне.

Формальні ознаки складнопідрядного речення випливають із сутнісних. Ви пам'ятаєте, що підрядні сполучники є засобом підрядного зв'язку, тобто зв'язку між нерівноправними частинами. На відміну від складносурядних у складнопідрядних реченнях частини граматично залежні одна від одної: одна з них виступає головною, а друга – підрядною, тобто залежною від першої, підпорядкованою їй:

Кий! Це те велике місто, куди він іде учитись і живи (В. Підмогильний).

Головною називають ту частину, від якої ставимо питання: *це те велике місто* (яке саме?).

Підрядна частина – та, до якої ставимо запитання: *це те велике місто* (яке саме?) – куди він іде учитись і живи.

Неоднаковий статус частин складнопідрядного речення передають на схемах різними символами: головну частину позначають прямокутником або квадратними дужками, підрядну – круглими дужками; від головної до підрядної креслять стрілку, під якою пишуть запитання. Тож схематично аналізоване речення зображене так:

[*яке?*], (куди)

Зауважте, що залежність підрядної частини від головної є поняттям синтаксичним. За значенням обидві частини складнопідрядного речення рівноцінні, нерідко буває й так, що саме підрядна частина передає основний зміст усього складнопідрядного речення. Так, у реченні *Було чути, як плюскас в озері риба* – його головна частина (*було чути*) не розкриває значення самого вислову, а предметний зміст якого міститься в підрядній частині. До того ж головна частина складнопідрядного речення не завжди є самостійною і з погляду структурного, що формально виявляється в її неповноті, у наявності вказівного слова, яке потребує розкриття, пояснення. Наприклад: *Як добре те, що смерті не боюсь я...* (В. Стус).

Зверніть увагу!

Засоби зв'язку, за допомогою яких поєднуються частини складнопідрядного речення, – сполучники чи сполучні слова, якщо вони не парні, розташовані в підрядній частині, що слугує орієнтиром під час аналізу речення.

За допомогою чого підрядну частину приєднують до головної?

Складнопідрядні речення надзвичайно різноманітні за будовою. В одних з них підрядна частина стосується окремого слова головної частини, пояснюючи його, в інших – головної частини загалом; є складнопідрядні речення, у яких підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучників, в інших – за допомогою сполучних слів; в одних складнопідрядних реченнях ужиті співвідносні слова в головній частині, в інших – їх немає; в одних місце підрядної частини стосовно головної відносно вільне, в інших – фіксоване тощо.

Проте на шкільних уроках ви класифікували складнопідрядні речення за значенням підрядної частини.

Щоб проаналізувати складнопідрядні речення, треба вміти розрізняти сполучники підрядності та сполучні слова.

У ролі сполучних слів уживають здебільшого відносні займенники чи прислівники займенникового походження – *хто*, *що*, *який*, *чий*, *котрий*, *як*, *де*, *куди*, *звідки*, *чому* тощо. Ці слова, на відміну від сполучників, виконують синтаксичну роль, виступаючи членами речення в підрядній частині (а це означає, що до них можна поставити запитання). Складність полягає в тому, що є омонімічні слова серед підрядних сполучників та сполучних слів, наприклад слово *що*, порівняйте:

Мені завжди здавалось, що в Греції навіть статуї теплі (Л. Костенко) – у цьому складнопідрядному реченні підрядна частина залежить від присудка в головній частині, відповідаючи на запитання знахідного відмінка (*здавалось (що саме?)*, *що в Греції навіть статуї теплі*), вона приєднана до головної за допомогою сполучника підрядності *що*.

І той, що вже нізвідки і ніколи не вийде з лісу і не погука (Л. Костенко) – у цьому складнопідрядному реченні підрядна частина залежить від займенника *той* у головній, відповідаючи на питання означення (*той (який?)*, *що вже нізвідки і ніколи не вийде з лісу і не погука*), вона приєднана до головної за допомогою сполучного слова – займенника *що*, який можна замінити синонімічним *який*, порівняйте: (*той (який?)*, *який уже нізвідки і ніколи не вийде з лісу і не погука*); зверніть увагу, що в першому реченні така заміна неможлива.

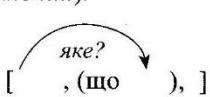

Зверніть увагу! На схемі сполучні слова вписують у круглі дужки, позначаючи, що вони є членом підрядного речення. Сполучники виносять за дужки, бо вони є лише засобом зв'язку.

На які типи за значенням підрядних частин поділяють складнопідрядні речення?

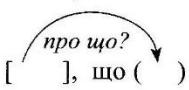
Розгляньмо приклади.

Місто, що віддалік було біле від сонця й легке, тепер важко нависало згори (В. Підмогильний).

Зверніть увагу! Значення підрядної частини в аналізованому реченні можна порівняти зі значенням другорядного члена – означення: *Здаля світле місто тепер важко нависало згори*.

Про деякі книжки він думав, що вони будуть потрібні йому в інституті (В. Підмогильний)

Зверніть увагу! Значення і цієї підрядної частини можна порівняти зі значенням другорядного члена – додатка: *Він думав про користь від книжок*.

I коли свист раптом уїзух, в душі його стало тихо і мертво (В. Підмогильний).

[*коли?*] [ ]

Зверніть увагу! Значення і цієї підрядної частини можна порівняти зі значенням другорядного члена – обставини, порівняйте: *Тоді в його душі стало тихо і мертво.*

Отже, за значенням підрядних частин складнопідрядні речення поділяють на речення з підрядною

- означальною (складнопідрядні означальні);
- з'ясувальною (складнопідрядні з'ясувальні);
- обставинною (складнопідрядні місця, часу, умови, причини, мети, способу дії, міри й ступеня вияву дії, допустовості, наслідку).

Яке складне речення називають складнопідрядним з підрядною означальною?

Складнопідрядним реченням з підрядною **означальною** частиною називають таке складне речення, у якому підрядна частина пояснює головний або другорядний член головної частини, виражений іменником чи іншою частиною мови в значенні іменника. Підрядна означальна частина відповідає на запитання означення: *який? чий? котрий?*

З головною частиною речення підрядна означальна поєднується сполучними словами *який* (яка, яке, які), *що*, *чий* (чия, чие, чий), *котрий* (котра, котре, котрі) *де*, *куди*, *звідки*, *коли* та сполучниками *що*, *щоб*, *мов*, *наче*, *неначе*, *ніби* тощо.

Він лежав уже в затінку горба, за який звернуло сонце (В. Підмогильний).

[*якого?*] [ ], (*за який*)

Потім хлопець сів на березі під сонцем, що звернуло вже з полуночі (В. Підмогильний).

[*яким?*] [ ], (*що*)

Підрядна означальна частина стоїть після означуваного нею слова, тому може розривати головну частину, порівняйте:

Піскуваті береги, що тяглися перед ним, безлюддя і теплі вітри, нагадуючи спокій села, додавали йому туги (В. Підмогильний).

Яке складне речення називають складнопідрядним з підрядною з'ясувальною?

Складнопідрядним реченням з підрядною **з'ясувальною** частиною називають таке складне речення, у якому підрядна частина з'ясовує, роз'яснює зміст присудка, який означає різні вияви мислення, мовлення, почуття (переважно це діесловя *вважати*, *думати*, *знати*, *розуміти*, *говорити*, *чuti*, *бачити*, прикметники *радий*, *певний*, *щасливий*, прислівники *видно*, *зрозуміло*, *потрібно*):

Він коротко відповів, що влаштувався добре (В. Підмогильний).

[*що?*] [ ], (*що*)

Підрядна з'ясувальна частина відповідає на запитання додатка в простому реченні (тобто на запитання всіх непрямих відмінків). З головною частиною підрядні з'ясувальні частини поєднані сполучниками *що*, *як*, *щоб*, *ніби*, *наче*, *мов* та сполучними словами *хто*, *який*, *чий*, *котрий*, *де*, *куди*, *тощо*.

Найчастіше підрядні з'ясувальні стоять після головної частини складнопідрядного речення, проте зрідка можуть стояти перед головною частиною або всередині речення.

На які типи поділяють підрядні частини з обставинним значенням?

Залежно від типу обставини, яку замінює або уточнює підрядна частина, підрядні обставинні поділяють на підрядні **часу, місця, причини, способу дії, міри і ступеня вияву дії, порівняльні, умови, допустовості, мети**.

Підрядна частина **місця** вказує на місце або напрям дії, про яку йдеться в головній частині речення, відповідає на запитання обставин місця: *де? куди? звідки?*; може розташовуватися перед головною, після неї або всередині; до головної приєднується сполучними словами *де, куди, звідки*, наприклад:

Де кров текла козацька, трава зеленіс (Т. Шевченко).

(де?) [ ]

Підрядна частина **часу** вказує на час або тривалість дії, про яку йдеться в головній частині, відповідає на запитання обставини часу *коли? відколи? доки?*; може розташовуватися перед головною, після неї або всередині; приєднується до головної сполучниками *коли, поки, доки, ледве, як, відколи* тощо, наприклад:

Є скарби, допоки їх шукають (Л. Костенко).

[доки?] [ ], (допоки)]

Підрядні частини **способу дії, міри і ступеня вияву дії** мають відповідне до назви значення, відповідають на запитання *як? яким способом? якою мірою? наскільки?*, можуть розташовуватися перед головною, після неї або всередині; приєднуються до головної сполучним словом *як*, або сполучниками *що, щоб*, наприклад:

Це так вразило його, що він геть почервонів і одвернувся (В. Підмогильний).

[як?] [ ], що ( )

Підрядні **порівняльні** частини за допомогою порівнянь пояснюють зміст головної частини; відповідають на запитання *як? подібно до чого?*; приєднуються за допомогою сполучників *як, мов, наче, неначе, ніби, нібито, мовби* тощо; можуть розташовуватися перед головною, після неї або всередині, наприклад:

Мій час пливе так тихо-тихо, як по ставку пливе листок сухий (Леся Українка).

[як?] [ ], як ( )

Підрядна частина **причини** вказує на причину дії, про яку йдеться в головній частині, відповідає на запитання *чому? через що?*; стоїть найчастіше після головної частини і зрідка перед головною або всередині її; приєднується до головної за допомогою сполучників *бо, оскільки, тому що, через те що* тощо, наприклад:

Нам з тобою, видно, по дорозі, бо ішли й нікуди не прийшли (Л. Костенко).

[чому?] [ ], бо ( )

Підрядна частина **мети** вказує, з якою метою відбувається дія, про яку йдеться в головній частині, відповідає на запитання *навіщо?* для чого? з якою метою?; стоїть перед або після головної частини й зрідка всередині її; приєднується до головної за допомогою сполучників *щоб, аби, для того щоб* тощо, наприклад:

• *А наше діло – все це прополоти, аби хоч крихту істини знайти* (Л. Костенко).

[*навіщо?*], аби ( )

Підрядна частина **умови** вказує на умову, за якої можлива дія, про яку йдеться в головній частині, відповідає на запитання *за якої умови?*; може розташовуватися перед головною, після неї або всередині її; приєднується до головної за допомогою сполучників *коли, коли б, якби, якщо*, як тощо, наприклад:

Коли в людини є народ, тоді вона уже людина (Л. Костенко).

Коли (*за якої умови?*), [ ]

Підрядна частина **допустовості** вказує на те, усупереч чому відбувається дія, про яку йдеться в головній частині, відповідає на запитання *незважаючи на що?*; може розташовуватися перед головною, після неї або всередині її; приєднується до головної за допомогою сполучників *хоч, хоча, дарма що, хай, незважаючи на те що*, наприклад:

Люблю! Як в перший раз люблю, хоч це любов моя остання (Олександр Олесь).

[*попри що?*], хоч ( )

Підрядна частина **наслідкова** вказує на наслідок того, про що йдеться в головній частині, завжди стоїть після головної частини; приєднується до головної за допомогою сполучника *так що*, наприклад:

На заході збиралися густі хмари, так що можна сподіватися дощу.

[ ], так що ( )

Яке пунктуаційне оформлення складнопідрядних речень?

Попри розмаїття складнопідрядних речень, їх пунктуаційне оформлення нескладне. Загальне правило таке: між головною та підрядною частиною завжди ставимо кому.

Труднощі виникають тоді, коли підрядна частина розриває головну: треба пам'ятати, що перед підрядною і після неї треба ставити кому, порівняйте:

Таких, як він, тисячі приходять до міста (В. Підмогильний).

Трапляються помилки і тоді, коли головна та підрядна частини мають свої розділові знаки, наприклад:

Я весь був як пісня, як акорд суму, що злився з піснею моря, сонця і скель (М. Коцюбинський).

Тренувальний тест до уроку

1. Яке з поданих речень є складнопідрядним?

- A День од того стає міражний, і сонце в ньому міражне також (В. Шевчук).
B Коли я молився Богу, то завжди бачив на по-
куті портрет діда в старих срібнофольгових
шатах (О. Довженко).
C Закоханий у Київ, я блукаю по зелених куче-
рявих, шепотливих його вулицях (В. Винни-
ченко).
Г То були чарівні ночі в казкових первісних
праплісах, на бистрій мерехтливій воді... (Іван
Багряний).

2. У якому з поданих складнопідрядних речень підрядна частина передує головній?

- A Я оглянувся, чи не дивиться хто (О. Довженко).
B Вона відчула це, як власну ганьбу (В. Шев-
чук).
C Я дивився на стіл, де панувало безладдя ре-
чей (Віктор Домонтович).
Г Чого той літак розбився, невідомо (Л. Кос-
тенко).

3. У якому з поданих складнопідрядних речень підрядна частина передує головній?

- A Отак я раюю днів два або три, аж поки не
скосьть траву (О. Довженко).
B Коли поїзд зупиняється, зупиняється й дерево
(В. Винниченко).
C Він нам багато що розповідав, все, про що
міркував, розповідав (А. Курков).
Г Усі спостерігали, як важкі потоки з неба по-
ливали дерева й кущі (Іван Багряний).

4. У якому з поданих складнопідрядних речень підрядна частина розриває головну?

- A А як пішов дощ, усі сиділи на ганку в святко-
вому настрої (Іван Багряний).
B Сталося це, кажуть, якраз на Зелену неділю
(О. Довженко).
C Але, коли б і були, це нічого не змінило б
(В. Винниченко).
Г Може, тому, що я зупинявся в них значно рід-
ше (Ю. Андрухович).

5. Яке з поданих складнопідрядних речень має підрядну означальну частину?

- A Я настільки змучений кошмаром, що мені все
одно вже (В. Винниченко).
B А лице його, що досі сяяло, зробилось сувор-
им (Віктор Домонтович).

- B Дружина раділа, що якийсь час я не читатиму
газет (Л. Костенко).
Г Через це не віртиться, що десь є галасливі міс-
та (В. Винниченко).

6. За якого з варіантів продовження утвориться складнопідрядне речення з підрядною озна- чальною частиною?

- Хлопець запитав про хмари...
A чому вони такі темні.
B дарма що дошу й не обіцяли.
В що це може означати.
Г що швидко насувалися з заходу.

Прочитайте текст
і виконайте завдання 7–10

(1) Ніч, відбута в гарнізонній тюрмі, завжди викликає присміні спогади. (2) Поруч шістнадця-
тотої був карцер-одиночка, похмура діра, звідки і в
циу ніч чулося виття замкненого в'язня. (3) Над
дверима, у заглибленні стіни, стояла гасова лампа
з дротяною запобіжною сіткою. (4) З-під стіни, де
на нарах лежало кілька нещасних чулася тиха роз-
повідь. (5) Швейк дістав п'ятнадцять діб, тому що
приймав до себе на нічліг вояків. (6) О восьмій го-
дині ранку Швейка викликали і наказали йти до
канцелярії, щоб довідатися про свою долю (Я. Га-
шек, «Пригоди бравого вояка Швейка»; переклад з
чеської С. Масляка).

7. Які речення є складнопідрядними з підряд- ною означальною частиною?

- A 1, 2   B 3, 4   В 2, 4   Г 5, 6

8. Яке речення є складнопідрядним з підрядною причиновою частиною?

- A 2   B 4   В 5   Г 6

9. Яке речення є складнопідрядним з підрядною частиною мети?

- A 2   B 4   В 5   Г 6

10. У якому реченні допущено пунктуаційну по- милку?

- A 2   B 3   В 4   Г 6

11. У якому рядку наведено підрядну частину з поданого складнопідрядного речення?

Я любила заходити на луки, любила запах осо-
ки й зелене море трав, що хлопотіло за рікою, люб-
ила вечорові кучугури, і червінькову шелюгу, і
димки над нашою оселею (Микола Хвильовий).

- A** я любила заходити на луки
B любила запах осоки й зелене море трав
C що хлопотіло за рікою
D любила вечорові кучугури
D і димки над нашою оселею

12. Скільки підрядних означенчальних частин є в поданому реченні (розділові знаки знято)?

Одному погоничеві котрій в корчмі спинився прийшла саме охота напоїти мулів які змарніли від довгого переходу що тривав майже добу (3 *перекладів М. Лукаша*).

- A** жодної
B одна
C дві
D три
D чотири

13. Замість якої цифри в поданому складнопідрядному реченні не треба ставити кому?

Я стояв коло червоної (1) гаряче розпеченої (2) грубки й стежив за чайником (3) щоб вода (4) заливши (5) не вибігла (*Віктор Домонтович*).

A 1   B 2   V 3   Г 4   D 5

14. Замість якої цифри в поданому складнопідрядному реченні не треба ставити кому?

Я (1) ніяково усміхаючись (2) підводжуясь (3) і готуюсь узяти її руку (4) коли вона простягне мені свою (5) тонку і ніжну (*В. Винниченко*).

A 1   B 2   V 3   Г 4   D 5

15. Замість якої цифри в поданому складнопідрядному реченні не треба ставити кому?

Любив я (1) коли хтось (2) на дорозі вночі (3) незнайомий (4) проходячи повз (5) казав до нас: «Здрастуйте» (*О. Довженко*).

A 1   B 2   V 3   Г 4   D 5

16. Замість яких цифр у поданому складнопідрядному реченні не треба ставити коми?

Швець іде геть (1) бо (2) навіть (3) і йому (4) такому спокійному та врівноваженому (5) починає шкроботати в душі (*В. Шевчук*).

A 1,2   B 2,3   V 3,4   Г 1,4   D 4,5

17. Замість яких цифр у поданому складнопідрядному реченні не треба ставити коми?

А тут (1) на берегах «Кобзаря» (2) кожен (3) написаний дрібним почерком коментар (4) видавався окремою картинкою (5) гарно оформленою (6) і взятою в рамочку (7) так що можна було цю кар-

тинку розглядати й обдумувати (8) не відлучаючи при цьому втоми думки (*А. Курков*).

A 1,2   B 3,4   V 3,6   Г 5,6   D 7,8

18. Скільки ком треба поставити в поданому складнопідрядному реченні (розділові знаки не поставлено)?

Не варто сподіватися що книжка зробить когось добрим когось відважним а когось щедрим... (*T. Прохасько*).

A 1   B 2   V 3   Г 4   D 5

19. Якими є підрядні частини в поданих складнопідрядних реченнях?

- 1 означальна
- 2 з'ясувальна
- 3 умови
- 4 мети

A Коли починається смерть культури, настасе культура смерті (*Л. Костенко*).

B Скільки мов ти знаєш, стільки разів ти людина (*Й.-В. Гете*).

V Мови, якими не говорить жодна людина, називають мертвими (*З підручника*).

Г Любив, коли скідалась велика риба в озері чи в Десні на захід сонця (*О. Довженко*).

D А наше діло – все це прополоти, аби хоч крихту істини знайти (*Л. Костенко*).

20. Яке речення відповідає кожній з поданих схем (розділові знаки не поставлено).

1 [*яка?* ↓], ( )

2 [*яку?* ↓], ( )

3 [*якою?* ↓], ( ) ( )

4 [*якого?* ↓ , (шо),]

A Господар метнувся швидше по книгу де записував витрати.

B Санчо Панса підбіг до ченця що лежав на землі і заходився стягати з нього рясу.

V Любов – це передусім відповіальність перед тією людиною яку любиш без якої не уявляєш свого життя.

Г Якою життєдайною силою, якими барвами сповнена українська пісня!

D Стала раптом чужа та надія що в серці була.

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Які ознаки безсполучниковых складних речень?

Поряд із складними реченнями, у граматичній організації яких важливу роль відіграють сполучники, активно використовуємо в мовленні й складні речення, частини яких поєднуються між собою без використання сполучників і сполучних слів. Це так звані безсполучникові складні речення. Про те, що ці речення надзвичайно поширені в мовленні, свідчать хоча б такі всіма знані рядки:

*Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.*

Т. Шевченко

Уже йшлося про те, що безсполучниковим називають таке складне речення, частини якого пов'язані без використання сполучників або сполучних слів, а лише за допомогою інтонації:

*Сміються, плачуть слов'ї
і б'ють піснями в груди:
Цілуй, цілуй, цілуй й –
знов молодість не буде.*

Олександр Олесь

Зверніть увагу, що безсполучникові складні речення в порівнянні зі сполучниковими більшою мірою орієнтовані на певний стиль – зокрема, вони широко вживані в текстах, розрахованих на слухачів. Передусім це:

- художні тексти, що імітують розмовне мовлення;
- публіцистичні тексти, що передбачають сильний вплив на слухачів, читачів;
- тексти для ораторського виступу;
- полемічні тексти тощо.

За усного спілкування сполучники замінюють жести, міміка.

Які типи інтонації розрізняють у безсполучниковых складних реченнях?

Основою зв'язку між частинами безсполучникового речення є інтонація. Саме інтонація визначає характер синтаксичних відношень між частинами складного безсполучникового речення й передає найрізноманітніші відтінки значень. Переконайтесь на прикладі:

Вітер дужчав, море почало загрозливо ревти, човен несамовито кидало в різні боки.

За спокійної інтонації відношення між частинами цього речення єдально-перелічувальний, за напруженої, акцентованої інтонації відношення між частинами набувають наслідкового протиставно-зіставного значення, порівняйте:

Вітер дужчав – (тож) море почало загрозливо ревти, (а) човен несамовито кидало в різні боки.

Розрізняють чотири типи інтонації у безсполучниковых складних реченнях: **перелічувальну**, **зіставну**, **зумовлену** й **пояснювальну**. Перелічуvalна інтонація властива для безсполучниковых складних речень, що вживаються для опису, розповіді. Зіставною інтонацією користуються в динамічних висловах, контрастних за природою. Зумовлена інтонація може вказувати на причину, наслідок, умови, за яких відбувається дія. Пояснювальна інтонація надає реченню логічної послідовності викладу, деталізує, конкретизує зміст частин безсполучникового речення.

Запам'ятайте: інтонація визначає типи відношень між частинами безсполучникового складного речення, що, зрештою, є підставою для вживання розділових знаків. За характером відношень між частинами серед безсполучниковых складних речень розрізняють дві групи:

- 1) безсполучників складні речення з однотипними частинами;
- 2) безсполучників складні речення з різnotипними частинами.

Розгляньмо кожну групу речень докладніше.

рок

Які відношення характерні для безсполучниковых складних речень з однотипними частинами?

Безсполучників складні речення з однотипними частинами характеризуються однорідністю, рівноправністю частин, вимовляються з паузами між компонентами складного речення, змістові відношення в них близькі до сурядних:

*Шелестить пожовкле листя по діброві;
гуляють хмари; сонце стить;
ніде не чутъ людської мови.*

Т. Шевченко

Для речень з однотипними частинами характерні такі змістові відношення:

- еднальні;
- перелічувальні;
- зіставно-протиставні.

Безсполучників речення з єднально-перелічувальними відношеннями між частинами виражаютъ **одночасність** або **послідовність** дій. Дієслівні присудки в частинах таких речень ужиті в тих самих видо-часових формах; між частинами можна вставити сполучник *i*, порівняйте:

Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелиться килим ясно-зеленого вівса, далі, наче риза рути, темніє просо (М. Коцюбинський).

Безсполучників складні речення з єднальними та перелічувальними відношеннями мають відкриту структуру й можуть безмежно збільшувати кількість частин:

Ніжно дзвеніла над ним хвоя смерек, змішавшись з шумом ріки, сонце наляло золотом глибоку долину, зазеленіли трави, десь курився синій димок од ватри, із-за Ігриця оксамитовим гулом котився грім (М. Коцюбинський).

У реченнях з перелічувальними відношеннями передано послідовність дій; уживаються дієслівні присудки доконаного виду, йдеться про події, явища, що відбуваються в певному порядку:

Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле (М. Коцюбинський).

Зверніть увагу!

Для увиразнення часової послідовності іноді в безсполучниковых складних реченнях цього різновиду вживаються ще й прислівники з відповідним значенням: **Спочатку** примовки коники, **тоді** шелеснуло листя, **потім** знову запала тиша.

Безсполучникові складні речення з пояснювальними відношеннями між частинами можуть передавати різні відношення, а саме: з'ясувальні, означальні, приєднувальні, власне пояснювальні. Наприклад:

Розкажу тобі думку таємну,
легкий здогад мене обпік:
я залишуся в серці твоєму
на сьогодні, на завтра, навік.

Л. Костенко

Метеоролог запевняє: весна цього року буде пізньою.

Які розділові знаки вживають між частинами безсполучникового речення?

Змістові відношення між частинами, що їх передають за допомогою інтонації, зумовлюють уживання розділових знаків між частинами безсполучникового речення.

Урок

■ одночасність ■ послідовність ■ перелік	■ одночасність ■ послідовність ■ перелік + відносна самостійність частин, у яких є інші розділові знаки	■ зіставлення ■ протиставлення ■ несподіваний наслідок ■ швидка зміна подій ■ умова ■ порівняння	■ конкретизація ■ причини ■ слова <i>знати, чути,</i> <i>бачити, розуміти, вирі-</i> <i>шувати, дивуватися, ди-</i> <i>вітися</i> , які вказують на подальшу конкретизацію
↓ кома	↓ крапка з комою	↓ тире	↓ двоекрапка

Отже, **кому** ставимо між частинами безсполучників складних речень з однотипними частинами, коли вони означають **одночасність** чи **послідовність** дій або їх **перелік**:

Послався зелений барвінок, червоні зірка, повився горобиний горошок, вовча ступа попустила широке листя, розкинувся до землі синій ряст, розрослася зелена рута (Марко Вовчок).

Якщо ж частини в таких реченнях зберігають відносну самостійність і в своєму складі мають ще розділові знаки, зокрема коми, то між ними ставимо **крапку з комою**:

*Стойть явір над водою, на воду схилився;
сидить козак у неволі, тяжко зажурився.*

Народна творчість

Тире в безсполучниковому складному реченні ставимо:

- якщо зміст частин **зіставлено** чи **протиставлено** (можна вставити сполучник *а*):
Ще сонячні промені сплять – досвітні огні вже горять (Леся Українка);
- якщо речення виражає **швидку зміну подій** або в другій частині йдеться про **несподіваний наслідок** того, про що йшлося в першій (можна вставити сполучники *як... то*):
Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (Т. Шевченко);
- якщо в першій частині зазначається **час, умова** того, про що йдеться в другій частині:
Була б охота – знайдеться робота;
- за **порівняння** (перед другою частиною можна вставити порівняльні сполучники *як, наче, ніби, мов*):
Погляне – холодною водою обілле (Марко Вовчок).

Безсполучниківі складні речення із зіставно-протиставними відношеннями є поєднанням в одне ціле частин, протилежних за змістом. Тож такі безсполучниківі речення складаються з двох частин, мають закриту структуру:

Думав, доля зустрінеться – спіткалося горе (Т. Шевченко).

Інтонація зіставно-протиставних речень підвищена в першій частині і знижена в другій:

*Пан гуляв у себе в замку –
у ярмі стогнали люди.*

Леся Українка

Безсполучниківі складні речення із зіставно-протиставними відношеннями між частинами поширені в розмовному мовленні, часто використовуються в приказках, афоризмах, сентенціях.

Які відношення характерні для безсполучниківих складних речень з різномініми частинами?

Безсполучниківі складні речення з різномініми частинами – це речення, у яких одна частина залежить від іншої (подібно до складнопідрядних речень від однієї частини до іншої можна поставити питання). Тож ці речення мають закриту структуру:

*I досі сниться: вийшла з хати веселая, сміючись,
мати (Т. Шевченко).*

Безсполучниківі складні речення з різномініми частинами, як співвідносні із складнопідрядними реченнями, можуть виражати різні типи відношень:

- з'ясувально-об'єктні;
- часові;
- причинові;
- умовні;
- наслідкові тощо.

У складних безсполучниківих реченнях з відношеннями зумовленості одна з частин указує на умови, за яких може здійснитися те, про що йдеться в другій частині:

Вам страшно – геть ідти з дороги (Леся Українка).

У такі речення можна підставити сполучники умови як, коли (порівняйте з попереднім прикладом):

Коли вам страшно, геть ідти з дороги.

У безсполучниківих складних реченнях з причиновими відношеннями друга частина розкриває причину того, про що йдеться в першій частині:

Умовк кобзар, сумуючи: щось руки не грають (Т. Шевченко).

У таких реченнях перед другою частиною можна вставити причиновий сполучник бо (порівняйте: Умовк кобзар, сумуючи, бо щось руки не грають).

У безсполучниківих складних реченнях із наслідковими відношеннями друга частина означає наслідок дії чи стану, про які йдеться в першій частині:

Зашебетав соловейко – пішла луна гаєм (Т. Шевченко).

У таких реченнях за змістом доречні сполучники так що або що аж (порівняйте: Зашебетав соловейко, що аж луна пішла гаєм).

Зверніть увагу!

У порівнянні з підрядними сполучниками такі речення більш експресивні, динамічні. Частини зумовлених речень за структурою часто бувають неповними, односкладними реченнями.

Урок

у Москві (6) родина його жила в Києві (*Віктор Домонтович*).

- A** 1
- B** 2
- C** 4
- D** 5
- E** 6

15. Замість якої цифри в поданому безсполучниковому складному реченні треба поставити тире?

Трохи поодаль (1) уже на городі (2) цвіте зірчаста мальва (3) ще трохи далі (4) перецвілий (5) бузковий кущ (*В. Шевчук*).

- A** 1
- B** 2
- C** 3
- D** 4
- E** 5

16. Замість якої цифри в поданому безсполучниковому складному реченні доречно поставити крапку з комою?

Каміння тротуарів пече в підошви (1) асфальт вгинається (2) неначе він з гуми (3) листя акацій скрутилось у сухі (4) спіральні трубочки й криється під ногами (5) як шкаралупка з яйця (*В. Винниченко*).

- A** 1
- B** 2
- C** 3
- D** 4
- E** 5

17. Замість яких цифр у поданому безсполучниковому складному реченні не треба ставити коми?

Свіжий (1) весняний вітер шепотів листом (2) з верхів'їв каштанів він зривав рожеві пелюстки квітів (3) і (4) обережно й ніжно своїм вогким і м'яким подувом торкнувшись на мить обличчя (5) відходив далі у веселі мандри в синіх присмерках зоряної (6) травневої ночі (*Віктор Домонтович*).

- A** 1, 2, 3
- B** 2, 3, 4
- C** 3, 4, 5
- D** 4, 5, 6
- E** 1, 3, 6

18. Скільки ком треба поставити в поданому безсполучниковому складному реченні (розділові знаки не поставлено)?

Диміла втиші річка у воді лежали ніким не діткнені камені тепер їм забезпечено спокій вони можуть полегшено зітхнути (*В. Шевчук*).

- A** 1
- B** 2
- C** 3
- D** 4
- E** 5

19. Скільки ком треба поставити в поданому безсполучниковому складному реченні (розділові знаки не поставлено)?

Зина починає розмахувати ведмедиком усе швидше й швидше потім з розмаху кидає його на стіл каламар перекидается чорнило розливався заливає зашит стіл книжки (*Віктор Домонтович*).

- A** 2
- B** 3
- C** 4
- D** 5
- E** 6

20. Які розділові знаки треба поставити замість скісної риски в поданих реченнях?

- 1** кома
- 2** крапка з комою
- 3** двокрапка
- 4** тире

- A** Гляне / холодною водою обілле.
- B** Обличчя в чоловіка було свіже / сивенькі вуса й коротка борідка дбайливо підголені.
- C** Уві сні ввижається / брязкає залізо, палахкотить полум'я, гупає ковадло.
- D** Біля моїх ніг / вовтузиться маленька дівчинка в яскравому капелюшку.
- E** Не шелесне лист / не ворухнеться гілка.

5. У якому з поданих безсполучниківих складних речень між його частинами треба поставити кому (розділові знаки не поставлено)?

- A З боку моря долинав шум хвилі здіймалися вище (А. Курков).
- B Місяць на небі зіроньки сяють тихо по морю човен пливе (Народна творчість).
- C Він не мав бойового вигляду рушниця аж ніяк не пасувала до цивільної кепки (Віктор Домонтович).
- D Мені відкрилась істина печальна життя зникає як ріка Почайна (Л. Костенко).

6. У якому з поданих безсполучниківих складних речень між його частинами треба поставити тире (розділові знаки поставлено частково)?

- A От потягає димком багаття десь за рогом вулиці гріються (В. Винниченко).
- B Море поблискує злою блакиттю водяний пил б'є його білим крилом (М. Коцюбинський).
- C Мені страшно признатися я щаслива (Л. Костенко).
- D Був світ стала безодня руїни й нежиття (О. Гончар).

**Прочитайте текст
і виконайте завдання 7–10**

(1) Звідкись випала пташка на асфальт. (2) Тріпотить крильцями й не/може злетіти. (3) Я до/неї, а вона дивиться людськими очима, а в грудях у неї циферблат, годинник. (4) Хочу підняти, вона важка на долонях. (5) Маленька, клубочок пір'я і пуху, а годинник тягне до/низу, не/дає злетіти (Л. Костенко).

7. Яке речення є складним безсполучниковим?

- A 2
- B 3
- C 4
- D 5

8. Які речення мають три граматичні основи?

- A 1, 2
- B 1, 3
- C 3, 4
- D 3, 5

9. Яке речення відповідає характеристиці: просте, двоскладне, неповне, поширене, ускладнене?

- A 1
- B 2
- C 3
- D 4

10. У якому рядку подане одне слово?

- A не/може
- B до/неї
- C до/низу
- D не/дає

11. Скільки граматичних основ у поданому безсполучниковому складному реченні (розділові знаки не поставлено)?

Каменюка розпадається під молотом по березі ганяють хлопчаки метаючи на плесо плесканки біля хати з'являється жінка в білій хустині простиє до хвіртки обличчя в неї добродушне й погідне (В. Шевчук).

- A 2
- B 3
- C 4
- D 5
- E 6

12. Замість якої цифри в поданому безсполучниковому складному реченні доречно поставити крапку з комою?

Дерева золотяться осіннім листям (1) шумлять вони попід вікнами не м'яко (2) та густо (3) не польтньому (4) а з холодним свистом і шипінням (5) як померзлі (В. Винниченко).

- A 1
- B 2
- C 3
- D 4
- E 5

13. Замість якої цифри в поданому безсполучниковому складному реченні доречно поставити крапку з комою?

Зина уважно слухає мою відповідь (1) очі її гублять свою насмішкуватість (2) стають спокійними й мудрими (3) вона хвилину ніби зважує (4) й оцінює мене (5) потім простягає мені руку (Віктор Домонтович).

- A 1
- B 2
- C 3
- D 4
- E 5

14. Замість якої цифри в поданому безсполучниковому складному реченні треба поставити тире?

Літній чоловік (1) грубенький (2) в золотих окулярах (3) з сивим волоссям (4) киянин (5) служив

Двокрапку вживаємо в таких випадках:

- 1) якщо друга частина складного речення пояснює, доповнює першу, розкриває її зміст:
Мені страшно признатися: я щаслива (Л. Костенко);

- 2) якщо друга частина означає причину, підставу того, про що говориться в першій частині:

День обіцяє бути погожий: на небі ні хмариночки, ні плямочки (Панас Мирний);

- 3) якщо в першій частині є дієслова *знати, чути, бачити, розуміти, вирішувати, дивуватися, дивитися*, які разом з інтонацією вказують на те, що в наступному реченні буде викладено якийсь факт:

Глянув у далекінь: на горах було видно Київ, лисніли позолочені бані та хрести на монастирях та церквах (І. Нечуй-Левицький);

*Поглянь: уся земля тримтить
в палких обіймах ночі,
лист квітці рвійно шелестить,
траві струмок воркоче.*

Олександр Олесь

Тренувальний тест до уроку

1. Яке з поданих речень є складним безсполучниковим?

- A Незважаючи на тому, невиразний страх притиснів мене зібрати речі, покласти фотоапарат у рюкзак, пройти ще з кілометр тільки і тоді влаштовуватися на ночівлю (А. Курков).
- B У своїх оповіданнях він був стислив і стриманий; він обмежувався схемою фактів, датами та назвами місцевостей (Віктор Домонтович).
- C Фасади будинків полисіли, і крізь поріділе листя, що літом цільно закривало їх, видно по-осінньому освітлені вікна (В. Винниченко).
- D На piazz'і ще біліють колони, і, нахилivши над морем, чорні сильветки перерізують лінію неаполітанських вогнів (М. Коцюбинський).

2. Яке з поданих речень є складним безсполучниковим?

- A Я дивився на вікно, за яким стиг і холонув німий темний вечір пізнього листопада, і не міг нічого сказати (Віктор Домонтович).
- B Лише де-не-де проривались яскраві сонячні пасма і стояли, як мечі, уткнуті лезами в землю (Іван Баєрний).
- C Підмурівки терас скалять до сонця зуби, а тіні од виноградних ліз заткали густим візе-

рунком золоті ризи садків (М. Коцюбинський).

Г Сонце того дня було особливо дошкольним – воно висіло наче й не високо, а припікало на повну (А. Курков).

3. Який розділовий знак найдоречніше вжити між частинами поданого безсполучникового складного речення замість скісної риски?

За вікном з шипучим шелестом хитаються вершочки дерев, порипує педаль [рояля] під ногою Шапочки /долі на килимі перекидається кіт Мурза, лапками дряпаючи його китиці (В. Винниченко).

- A кому
B крапку з комою
C двокрапку
Г тире

4. Який розділовий знак найдоречніше вжити між частинами поданого безсполучникового складного речення замість скісної риски?

Леся застигає в німому мовчазному подиві / у Зини вистачає нахабства після всього сказаного й зробленого ще на когось жалітись і говорити про ченінство! (Віктор Домонтович).

- A кому
B крапку з комою
C двокрапку
Г тире